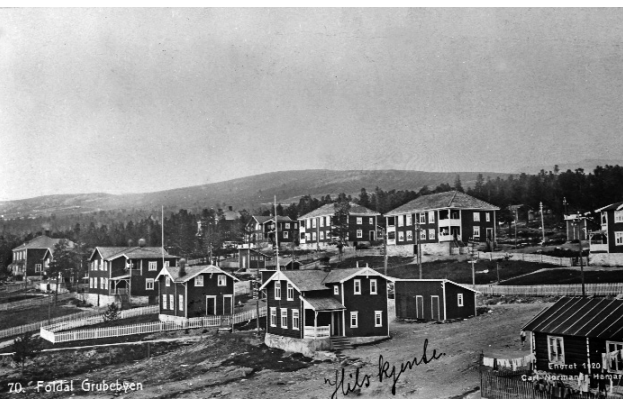

Kvinne- og familieliv på Verket

Historia om Folldal Verk har hatt en tendens til i stor grad å dreie seg om sjølve gruvedrifta – om mennene, deres arbeid i gruvene, og i det hele tatt det mer tekniske. Livet ellers på Verket – ikke minst for kvinnene og barna – er i atskillig mindre grad beskrevet. Ei museumsleilighet og ei lita utstilling, samt et bevart bryggerhus tilbakeført i retning av det opprinnelige, er med på å rette litt på dette. Dessuten er jo hele bygningsmiljøet veldig godt bevart, og likeså mye av ”grishusbyen” ovafor arbeiderbrakkene. Alt dette er med på å formidle noe av historia til hele gruvearbeiderfamiliene – også kvinnenens og barnas liv på Verket.

Når jeg i denne artikkelen beskriver livet på Verket, så dreier det seg mest om mellomkrigsåra og utover til noen år etter siste verdenskrigen.

Brakkebyen ca. 1920. Foto: Carl Normann.

Arbeiderleiligheta

I ei av arbeiderbrakkene på Verket er ei leilighet innreda slik den kunne være like etter krigen – med klare trekk fra mellomkrigstida. Her vises stua og kjøkkenet. Det som var soverom er tatt i bruk som utstillingsrom, der ei utstil-

ling i tekst og bilder forteller litt om boforhold, sanitærforhold, barn og ungdom, kvinnenens hverdag, Folldal Arbeiderkvinnelag og noen arbeiderkvinner fra Folldal. Like ved denne brakka ligger det eneste godt bevarte bryggerhuset, som er forsøkt innreda slik det var, med muligheter for å vise kvinnearbeid som bakst og klesvasking.

Arbeiderleiligheta vart åpna i 1995 og sorterer under Folldal Bygdetun. Utstillinga vart åpna i 2005 som det årets tradisjonsrike påskeutstilling i Folldal. Det var familien Nordaune som hadde bodd i denne leiligheta.

Boforholdene

Da The Foldal Copper & Sulpher Co. Ltd. vedtok å satse i Folldal i 1906 starta ei storstilt byggevirkosomhet. De fleste av

boligbrakkene vart bygd fra 1906/7 og de første åra etterpå. Det var noen enetasjes såkalte langbrakker, men de fleste var toetasjes med seks eller åtte leiligheter. Det var både 12-mannsrom for lauskarer og leiligheter av forskjellig størrelse, og det var både ettroms og toroms leiligheter. Leilighetene var gjerne på 20-40 kvadratmeter. Disse bestod vanligvis av to rom og en gang. Endeleilighetene var størst og hadde en forholdsvis romslig gang, mens midtleilighetene var mindre og med en veldig liten gang. I gangen var det skap til blant anna oppbevaring av mat. I et par av brakkene var det innreda soverom på kvisten.

Fra 1930-åra begynte ei forbedring av boforholdene. Leilighetene vart utvida til tre rom, ved at antall leiligheter vart redusert og rom i tidligere midtleiligheter vart gjort om til soverom for endeleilighetene. Endringene skjedde på ulikt vis og til forskjellige tider i de forskjellige brakkene. Utvidelsene fortsatte etter krigen, og endte i stor grad med leiligheter med til sammen fire rom og oppimot dobbelt så stort areal som opprinnelig.

Kjøkkenet i arbeiderleiligheten.

Stua i arbeiderleiligheten.

Møbleringa var minimal. Med leilighetene fulgte det noen veggfaste skap og en vedkomfyr. Resten måtte arbeiderfamiliene ordne sjøl. På kjøkkenet var det vanlig med en liten kjøkkenbenk, et bord og noen taburetter, og ofte ei seng. På stua var det en kommode og noen senger, eventuelt et lite bord, og kanskje en sengebenk. Noen få kunne sjå seg råd til å kjøpe en sofa. Til seng for de minste barna snekra en gjerne en karm, som vart skjøvet under ei seng om dagen. Sofaer og lenestoler hører etterkrigstida til i arbeiderleilighetene.

Et vanlig heimelaga møbel var ei tom dynamittkasse med ei hylle i og et lite forheng. Dette gjorde tjeneste som vaskarstol.

Men både boforhold og boareal for arbeiderfamiliene på Verket var nok ikke så ulikt det en kunne finne på småbrukene ute på bygda. Imidlertid var det en vesentlig forskjell: på Verket hadde de strøm. Det var riktig nok bare noen få hundre watt til hver leilighet, så dette var kun til belysning i starten. Etter hvert kunne det bli råd med ei kokeplate. Først fra uti 1950-åra fikk de mer strøm, og folk kjøpte seg etter hvert

elektrisk komfyr og bytta ut vedkomfyren.

Sanitærforholdene

Når gruvarbeiderne kom fra gruva, så var det å riste eller banke av det verste av gruvelorten fra lompen (arbeidsklærne) ute. Så vart den lagt i ei dynamittkasse som vart skjøvet under ovnen så klærne kunne tørkes til neste dag. ”*Det lukta lomp i alle hus*”, har ei arbeiderkvinne fortalt.

Så var det å vaske av seg gruvelorten som best en kunne i et vaskevannsfat. Sist i 1920-åra bygde Follidal Verk bad for arbeiderne. Dermed kunne de bade seg og skifte før de gikk heim, og en slapp å ha lompen i leilighetene. Også familiemedlemmene fikk benytte badet, bare de holdt seg unna tidene da gruvarbeiderne kom fra skift. Ellers foregikk bading i en stamp på kjøkkengulvet i leilighetene.

Vatnet som trengtes måtte hentes i vasshusene som vart bygd i brakkebyen og bæres inn og varmes på komfyren, og etterpå måtte sølevatnet bæres ut att. ”*Ke vi slet og bar*”, husker ei arbeiderkvinne. Men slik var det også ute på bygda. Brakkene var bygd i ei tid da det ikke var vanlig med innlagt vatn – i hvert fall på landsbygda i Norge.

Sølevatnet vart slått i ei grøft og rant vekk. Ved grøftene stod også søppelkasser med lokk. Disse vart tømt en gang i uka. Her var det et yrende flueliv om somrene! Hver brakke hadde også sitt dohus. Det bestod av flere små rom, slik at hver leilighet hadde sitt eget avtrede.

Parallelt med utvidelser og oppussing av leilighetene foregikk fra sist i 1930-åra også innlegging av vatn og ut-

slagsvask. Dette vart fullført i løpet av de første åra etter krigen. Utover i 1950- og 1960-åra kom det vannklosett og bad i brakkeleilighetene.

Kvinner og barn i hagen ved brakke mnr. 18 på verket, omlag 1930. Voksne f.v.: Kjerstina Voll, Anna Messelt, Ragnhild Dalløkken og Katrine Tamnes. Ungene f.v.: Gunvor Beck, Ingeborg Tamnes, Harald Voll, Edel Messelt, Olav Dalløkken, Ingvold Dalløkken, Kåre Tamnes og Aud Bakken. Privat Foto.

Kvinnehverdagen

Det var bare et fåtall av arbeiderkvinnene som hadde lønna arbeid. Som jenter hadde de gjerne vært hushjelper, tjenestejenter eller barnepiker, eller kanskje arbeid i butikk eller som vaskehjelp. Men når de gifta seg slutta de vanligvis i arbeidet og vart husmødre på heltid. Det var stort sett bare ugifte, enker og enslige forsørgere som hadde lønnsarbeid blant kvinnene på Verket. ”Det var ikke vanlig at gruvarbeiderkjerringene hadde jobb på si”, fortalte en gruvarbeider. Middagen skulle jo helst stå på bordet når mannen kom fra arbeid!

Noen kunne ha en liten deltidsjobb for å spe på med litt inntekt til familiens underhold, eller de kunne stelle mat for lauskarer. Ungkarer brukte ofte å ”leie middag” som de kalte det. Å

brødfø en stor familie på bare ei arbeiderlønning var ikke så lett, for eksempel i mellomkrigsåra. ”Penger var det smått med”, minnes en som vokste opp på Verket, ”men vi var friske”. Arbeiderfamiliene hadde, i den grad det fantes ferdige varer å få kjøpt, ikke råd til å kjøpe noe særlig slikt, så det vart mye arbeid for arbeiderkvinnene både med mat og med klær.

Før krigen tok utgiftene til mat en vesentlig del av det en arbeiderfamilie hadde disponibelt av penger. Derfor var det også på Verket en del familier som hadde dyr sjøl for å spe på med noe egen mat. Det var mest sauer og griser og høner, men det forekom også så vidt kuer. Dyrene hadde de i små uthus ovafor brakkene – i den såkalte grishusbyen. Høy vart kjøpt på gardene, og det vart slått litt her og der. Stellet av dyra var kvinnes ansvar. Dyreholdet økte en god del under krigen på grunn av den vanskelige forsynings situasjonen da. Etter krigen vart dyreholdet på Verket etter hvert avvikla, men det fantes dyr der helt til midt i 1960-åra.

Maten vart stort sett laga ”fra botnen av”. Noen hadde altså litt kjøtt fra egne dyr, og ellers var det å kjøpe slakt på bygda eller på butikken. Men oppbevaringsmulighetene var begrensa. Det gikk i salting og hermetisering. Derfor vart det kjøpt mye ”i smått”. På slakterbutikken fikk en kjøpt kjøttdeig, kjøttkaker, kjøtt og fleisk. Også brød var det mange som kjøpte ferdig hos bakeren, men det var vanlig å bake sjøl og steike i vedkomfyren. Potet og andre matemner måtte også kjøpes.

Også klærne la beslag på mye av arbeiderkvinnenes tid. Av ull fra egne sauer, eller kjøpt på gardene, vart det

karda og spunnet garn. Og så vart det strikka sokker, votter og gensere til hele familien. Noen hadde vev, og ellers var det å kjøpe stoffer og sy klærne sjøl. Sia vart det mye bøting og stopping, og det vart sydd oppatt – kanskje flere ganger.

Klesvaskinga foregikk i leilighetene. Skyllinga vart gjort ute ved bekken vest for brakkene, eller etter hvert ved vasshusa som vart satt opp i brakkebyen. Det var stor framgang da Folldal Verk bygde bryggerhusene fra 1938, og klesvaskinga kunne flyttes dit. Folldal Verk bygde så et moderne vaskeri i Gulhuset i 1956, der arbeiderkvinnene kunne få sine faste vasketider. På denne tida begynte for øvrig også vaskemaskinene å gjøre sitt inntog i de tusen hjem.

Bryggerhusene

Rett før andre verdenskrigen bygde altså Folldal Verk tre bryggerhus og utstyrte dem med bryggepanner og takker. Dermed fikk arbeiderhusmødrene betydelig bedre fasiliteter for så vel klesvasking som baking. Her var det rikelig tilgang på vatn til koking og vasking av klær. Med takker kunne de steke lefse, flatbrød og ikke minst potetlompe. Det var turnusordning i bryggerhusene – med lapper på veggene som fortalte når

den og den skulle ha bryggerhuset. Ellers var det i stor grad en uskreven lov at de som hadde små barn hadde en fortrinnsrett med klesvasken.

Bryggerhusene var også en av møteplassene for arbeiderkvinnene. Det samme var grishusene ovafor brakkene. Ellers kunne de gå i lag ned til butikkene for å handle. Varene fra butikkene og meieriutsalget bar de oppover de lange og bratte bakkene, eller de fikk frakta varene opp med transport ordna av Follidal Verk, først med hest og sia med bil.

Når husmora var ferdig med morgensens gjøremål, og mannen var på arbeid og ungene var ute eller på skolen, kunne hun ta med seg "bundinga" (strikketøyet) og gå bortåt en nabo å slå av en prat over en kopp kaffe. Eller kvinnene kunne samles over håndarbeid, stopping av strømper, lapping av klær, eller arrangere en "filledugnad".

Harde skjebner

Gruva kunne være en farlig arbeidsplass, og tanken på dette var også en del av arbeiderkvinnenes hverdag. De tenkte stadig på at det kunne ha hendt noe og var redd hvis mannen kom seint fra arbeid. Og en del gruvearbeidere omkom og etterlot seg kanskje en stor familie. Likeså døde mange gruvearbeidere av silikose (gruvestøv på lungene) allerede i 50-60-årsalderen.

Ei av disse kvinneskjebnene var Sigrid Andersen Brenden, som vart enke i 1925 med sju unger fra 12 til 1 ½ år og det åttende i vente. Uten offentlige trygdeordninger vart det tøft å klare seg, men "det måtte bare gå", som hun sa i et avisintervju i 1966.

Sigrid Andersen Brenden.

Sigrid vokste opp i Tyllidalen, og etter arbeid flere steder, kom hun tilbake til heimbygda. Dit kom også Erik Andersen Brenden fra Sel i Gudbrandsdalen som dreng. De fant sammen, gifta seg, og dro til Follidal, der Erik fikk arbeid i gruva. Men i 1925 forulykka han, og Sigrid satt att med en stor ungeflokk å forsørge.

Men Sigrid ga ikke opp. Familien hadde noen sauer, en del høner, og ei tid også ei ku i et av de før nevnte uthusene ovafor brakkebyen. Høy kjøpte de på gardene, og de slo litt her og der i nærområdet. Hvert år fora de opp en gris. Dette ga til sammen et godt tilskudd i matveien.

At samholdet og solidariteten i verksmiljøet var sterkt, vistes i praksis da det etter ulykka vart samla inn penger blant Eriks arbeidskamerater. For disse pengene kjøpte Sigrid seg ei strikkemaskin.

To lam beiter i hagen ved ei av brakkene på verket. Privat foto.

Med ull fra egne sauer kunne hun dekke familiens behov. Og hun strikka også for andre, noe som ga ei lita inntekt som bidrag til levemåten.

Sigrid hadde dessuten i mange år vasking i gruvebadet hver dag. Med denne jobben fulgte også vasking av håndklær og fyring i badet. På denne måten klarte Sigrid seg, og hun makta å forsørge barneflokken. De hjalp også til så snart de greide å gjøre noe, og så snart de var konfirmerte måtte de, som vanlig var blant arbeider- og småkårsfolk den tida, ut i arbeidslivet. Eldstesønnen Anders gikk på framhaldskolen da faren omkom, men slutta da skolegangen og fikk arbeid på materiellageret til Folldal Verk.

Familien bodde i ei av langbrakkene øverst på Verket. De hadde ett rom til en familie med en voksen og åtte unger. De disponerte i tillegg et rom der håndklær vart tørka, og der lå noen av barna. Familien fikk etter hvert et rom til. Møblementet var enkelt – det bestod av et langbord og en lang benk, noen stoler, en vedkomfyr, en kjøkkenbenk og noen jernsenger.

Andre eksempler på lignende skjebner er søstrene Marit og Thea, født Bek-

ken i Folldal, og begge gift med innflytta gruvearbeidere. Marit gifta seg i 1907 med Jørgen Nordhagen fra Furnes. I 1918 var han i Rjukan, og der døde han i spanskesjuka. Da satt Marit att med 7 unger fra 10 til 1 år. Seks år etter at hun vart enke fikk hun enda et barn, men barnefaren dro til Amerika. Marit livnærte seg og familien på tilfeldig arbeid. Hun drev mye med baking og vasking rundt omkring på gardene. Ellers var hun også i perioder fast tjenestejente på gardar, og hver sommer i mange var hun sæterbudeie. Men det var vanskelig å klare seg, og sjøl om barna tidlig måtte ut i arbeidslivet for å spe på familieinntekta og etter hvert klare seg sjøl, unngikk hun ikke at noen av barna til tider var satt bort hos andre, noe som en godt kan forstå ikke var så lett for ei mor.

Søstera Thea vart gift i 1910 med Lars Sundrønning fra Røros. Han døde i 1927, og da satt Thea att med hele ni barn fra knapt 20 til et halvt år. Riktig nok var de eldste store nok til å være til god hjelp, og Thea var i den heldige situasjonen at familien hadde hus på en skogteig fra barndomsheimen like i utkanten av Verketsområdet, med en liten jordlapp. De hadde et uthus og skaffa for til ei ku eller to og fora vanligvis opp en gris. Dette var et godt tilskudd til levemåten for en stor familie. Og Thea fikk tak i symaskin og sydde og reparerte klær for andre. Hun tok på seg mye slikt arbeid – ”hun sydde dag og natt”, som ei datter har uttrykt det. Det fortelles at det var strevsomt å klare avdragene på symaskina, som jo var ei stor investering på den tida.

*Ljåslått ved brakke på Verket.
Personene er ukjente. Privat foto.*

Samfunnsengasjerte kvinner

Arbeiderkvinnene på Verket vart organisert i 1914, da Johs. M. P. Ødegaard holdt foredrag om den sosialistiske kvinnebevegelsen, hvoretter Foldalens Socialistiske Kvindeforening vart stifta. Seinere var navnet Folldal Arbeiderpartis kvindeforening, og fra 1961 Folldal Arbeiderkvinnelag.

Arbeiderkvinnelaget engasjerte seg bredt, både politisk og sosialt. Lokalt pressa laget på for forbedringer av boforhold og sanitærforhold på Verket. Blant anna la laget press på Folldal Verk for å få bygd bryggerhusene sist i 1930-åra, og i 1947 dro laget i gang diskusjonen om fellesvaskeri. Arbeiderkvinnelaget samla inn penger på forskjellige måter, og ga til gode formål både lokalt, ellers i landet og internasjonalt. Og ikke minst ga laget små pengebidrag til trengende medlemmer, for eksempel når mannen var sjuk eller arbeidsledig og familien hadde det vanskelig. Til jul var det vanlig med ei utdeling til de van-

skeligst stilte. I 1928 oppretta laget ei sjukekasse.

Også opplysning var noe arbeiderkvinnelaget var opptatt av. Laget arrangerte foredrag og studiesirkler, og temaer som vart tatt opp var sånt som edruelighetsspørsmålet, boligsaken, morstrygd, barnetrygd, kooperasjonen og innredning av et moderne kjøkken. Dessuten arrangerte arbeiderkvinnelaget festlige sammenkomster, lokale utflukter og bilturer for medlemmene.

Arbeiderkvinnelaget bevilga penger til moderpartiet, partiets valgfond og andre formål innafor arbeiderbevegelsen. Rett etter krigen vant laget fram med kravet om å få ei kvinne på "sikker plass" ved kommunevalget, noe som førte til at Gudrun Dalløkken i 1946 vart den første kvinnelige kommunestyrerepresentanten i Folldal.

Barn og ungdom

Det var mange familier som bodde i brakkeleilighetene på Verket, så det vart veldig mye barn og ungdom der. Det vokste også fram flere foreninger med organiserte aktiviteter for disse. Ellers var det flere kafeer, der ungdommene møttes.

Den første foreninga arbeiderbarna stifta bekjentskap med, var gjerne barneforeninga Folldal Framlag, som hadde mange medlemmer og var svært aktiv i 1930-åra og de første åra etter verdenskrigen. Seinere var det et aktivt speidermiljø i Folldal, men med mindre oppslutning fra arbeidermiljøet. Det sosiale skillet var veldig tydelig, og dette gjorde seg også gjeldende blant barna. Sjø om de gikk på samme skolen, så var barna fra arbeiderfamiliene og fra funksjonærmiljøet lite sammen.

*Tre jenter på Verket, omlag 1936.
F.v.: Aud Bakken (Strømhaug), Hjørdis Dalløken (Rønning) og Åsta Sveen (Plassen).
Privat foto.*

Den sosialdemokratiske ungdomsforeninga vart stifta allerede i 1911, men gikk i oppløsning rundt 1920. Etterfølgeren Folldal Arbeiderungdomslag vart stifta i 1927 og var aktivt med opptil 150 medlemmer. Laget hadde egen teatergruppe, arrangerte diskusjonsmøter og spredde kunnskap om arbeiderbevegelsens ideologi. På møtene stilte guttene med drikke og jentene med kaker. Omkring 1920 var det et guttemusikkorps i gang i Verketsmiljøet, og det var sangkor ei tid. Det var også barnelosjer.

Om sommeren sparka guttene mye fotball. Og Storplana var gjerne idrettsplass for barn og ungdom på Verket. Idretten var i 1930-åra delt, og arbeiderungdommene var med på forskjellig idrett under Folldal AIL (arbeideridrettslag).

Men ungene var sjølsagt ikke bare

med på organiserte aktiviteter. De var oppfinnsomme og fant alltid på noe å drive med rundt omkring i området. Om vinteren gikk det i aking med kjelke nedetter Verketsbakkene, eller de rente seg på bare skoene nedover "benbakkene". Ellers gikk det mye i skiaktiviteter. Men da må det skytes inn at ski var det slett ikke alle som hadde i "de harde trettiåra".

Leker som vart mye brukt, var jeping, kilksting, politi og tjuv, kaste på stikka og slå ball. Guttene kunne også få laga seg buer av bærekabel fra tau-bana og skjøt med pil og bue, eller de fikk laga seg arbust. Da var det greit å stikke ned på snekkerverkstedet og få hjelp av Per Aspaas som fant en passe stubb av gulvbord. Sykkel var det knapt noen av arbeiderbarna som hadde i mellomkrigstida.

Sjøl om forholdene var trange i videste forstand for de som vokste opp i arbeidermiljøet ved Folldal Verk i mellomkrigsåra, så har folk gode minner fra oppvekst og liv på Verket. Det bekreftes av utsagn som at "*vi hadde en god oppvekst på Verket*", eller "*Verket var et trivelig sted å bo*".

Kilder

Hovedsakelig intervjuer med folk som har vokst opp og bodd på Verket (gjort av flere gjennom flere år), samt protokoller etter Folldal Arbeiderkvinnelag, og litt støtte fra litteratur.

Arild Alander
Nordøsterdalsmuseet
2500 Tynset
Epost: arild@alander.no